

„Средновековна българска култура”

Кръстопътното положение и разнообразната природа на българските земи са причината за богатата ни древна история. Населението по нашите земи изживява дълъг и интересен исторически път – от праисторическите епохи през древнотракийската цивилизация и включването им в състава на Римската империя до образуването на българската държава. Оттук ще започнем изучаването на българската история в този курс. Българското средновековие обхваща времето от 681 до 1396г. – от създаването на българската държава до нейната гибел под османския ятаган. Това е най-продължителният период в нашата история, в който се изгражда българската народност. През Средновековието укрепва и българската държавност – пазител и гарант на националната идентичност. Изграждат се българската душевност и култура, а българите стават неделима част от общоевропейското християнско семейство.

В българският историопис понятието „Средновековие” е понятие, което най-често се употребява за обозначаване на самата епоха, а за България това е периодът между VII и края на XIV век. Най-употребяваното понятие, характеризиращо културата на тази епоха, е старобългарска. Но под „старобългарска култура” обикновено се разбира българската християнска култура, която се е формирала след средата на IX век.

Първите две столетия от историята на Аспарухова България – средата на VII – средата на IX век е епоха на „Раждането на средновековна България”. Това са столетия, когато бавно и мъчително се формират българската държава и нейната култура.

През втората половина на IX век в България започва процес, който се назовава „славянизация” – процес, който обхваща поданиците на българския владетел. Това понятие не отразява цялата и истинска същност на явленията и процесите, защото културата, която започва да се изгражда след средата на IX век е нова култура както за българите, така и за славяните. Това е християнската култура, която е „внесена” отвън и по тип е византийска култура. Култура която става обща и за българите, и за славяните, култура на всички поданици на държавата България. Култура от чужд византийски произход, която е възприета от всички поданици на българската държава, наричани българи; култура, която в славянските си изяви се разграничава формално от културата – майка благодарение на славянския език и славянската азбука.

Когато обръщаме поглед към началото на българската култура това е поглед към културата на Аспаруховите българи и средата, в която тя се развива или по-точно заварената култура.

С увереност може да се твърди, че родината на българите и корените на тяхната култура се намират в Централна Азия, на северозапад от Памир и Тяньшан, в Алтай, в Джунгария и източна Монголия. В продължение на столетия българите водели номадски начин на живот. Основен техен поминък било степното подвижно скотовъдство. Наред с това българите практикували лов и риболов, а по-късно и

земеделски труд. Познати им били занаяти като грънчарство, железарство, кожарство, обработка на кост и на метали, различни строителни занаяти. Селищата им представлявали най-често номадски станове, разположени край реки или аули, съставени от 20-30 семейства. Тези станове постепенно се превръщали в постоянни селища. Обичайното им жилище било юртата.

Основната социална единица сред българите била номадската родова община, а основното ядро в социалната и политическа структура било племето.

Българите имали добре развита система от религиозни вярвания, почитали свещените животни и практикували тотемизма, имали силен култ към прадедите и към небесните тела, вярвали в задгробния живот и се кланяли на върховен Бог, наричан Тангра. В своето ежедневие използвали календарна система, почиваща на дванадесетгодишен лунен зодиакален цикъл.

През VII век вече не е същото, защото са преживяни значителни промени или по-точно значителни поражения, които са следствие от многобройните и безжалостни „варварски“ нашествия между IV и VII век. И когато българите се настаняват в земите на юг от Дунав, те заварват бившите византийски провинции обезлюдени, опустошени, със затихващ градски живот, с почти унищожена епископска мрежа. Българите вече гледат на класическата древност през погледа и чрез посредничеството на съвременната византийска цивилизация. Може да се твърди без каквото и да било колебание, че в нито една основна сфера от живота на българското общество през първите две столетия – политическа идеология, държавни институции, селищен живот, икономическа, духовна и материална култура – не може да се открие византийско влияние.

Етнос – култура – държава, тъкмо те създават онова, което наричаме ранносредновековна България или България през „варварската епоха“. Културата е рожба на продължително развитие, което се забелязва както в изграждането на институциите, на държавния апарат, чиито тюркски произход е безспорен, така и в архитектурата, изграждането на културни средища, ежедневната култура. Тази постепенност в развитието, резултат от вътрешни сили и една силна традиция, е довела в първите десетелетия на IX век до формиране на раннобългарската литература.

България се формира в едно противоборство с обкръжаващата я среда, една непрекъсната борба срещу съседна Византия. Точно тук са причините и в същото време основните измерения на „затварянето“ на България в себе си. Тук се крият обстоятелствата, които позволяват на България или нейната култура да не се „разтвори“ сред местната византийска култура, да изгради собствен модел култура и собствен модел държава, която устоява в продължение на столетия. България през „варварската“ епоха се явява със собствен държавен, идеологически и културен модел – модел, който има своите дълбоки корени и продължително развитие; модел, който безспорно създава облика на страната, модел, който се издига като стена срещу външни влияния, противопоставя се на универсалния модел на Византийската империя и се бори за отстояване на собствената си идентичност.

Мястото и ролята на владетеля в една „варварска“ държава са твърде важни и едва ли не определящи за структурата и типа на държавата. Ранносредновековна

България не е изключение от тази констатация: владетелят олицетворява държавата. Важен елемент от позицията на българския владетел бил постепенно изграждащият се култ към него, чийто основни елементи били: обожествяване на властта, въвеждане на някои акламации като пожеланията за „сто години живот“, формиращата се владетелска иконография (Мадарският конник). Функциите на българския владетел трябва да се търсят във военната област, гражданските дела, правораздаването, религиозната практика. Той е бил свързващото звено между българите и поданиците от славянски произход.

Един от най-характерните и най-трайни белези на ранносредновековна България е нейната институционална система. Традициите в тази система били много силни и трайни, трудно се поддавали на византийско влияние след средата на IX век, а следите от нея се откриват чак до първите десетилетия на XI век.

Един от основните проблеми при формирането на ранносредновековните култури е проблемът за езика. Съществуването на две основни етнически групи предпоставя до голяма степен езиковите проблеми на българската държава през този период. В категорията „говорим език“ могат да бъдат поставени езиците на тези две основни групи – български и славянски. Едно общество, особено един държавен механизъм, не биха могли да съществуват без „писмен език“. За нуждите на държавата – във вътрешен и особено външен план, е бил използван трети език – гръцкият.

Езиковата ситуация в България (VII – IX) има още една страна, може би най-важната, която определя нейната качествена характеристика: съществувал ли е билингвизъм, т.е. дали двете етнически общности са говорели и двата езика? Но това не може да бъде изяснено с точност, защото липсват достатъчно извори. Налагането на славянския език безспорно е свързано с неговата функция на литургичен език – говорим и особено писмен, от 90-те години на IX век нататък.

В периода между края на VII и средата на IX век, България е била държава от „варварски“ тип, твърде близка до един или друг западноевропейски модел. Тя се вписва в един процес, който в продължение на няколко столетия довежда не само до окончателното формиране на средновековната карта на европейския континент, но и до изграждането на държавно – политическия облик на съвременна Европа.

Отговорната и тежка задача за създаването на едно ново общество – здраво, сплотено, спокойно и най-вече с вяра в себе си, се пада на цар Симеон. За щастие българският владетел е бил един от малцината, ако не и единствения, който би могъл да оцени опасността от „византизма“. Симеон, благодарение на своето пребиваване в Константинопол, където получил образованието си, бил българинът, който най-добре познавал Византия, византийския манталитет и византийската политическа идеология. Че Симеон е бил запознат твърде добре с идеите на константинополския първосветител, залегнали във византийската политическа идеология, едва ли буди съмнение, защото цялата по-нататъшна дейност на българския владетел свидетелства убедително за това.

В живота на българската държава от края на IX – първите десетилетия на X век, изпъква неимоверно личността на цар Симеон. Той е творец, подбира гръцки книги, които са преведени, преписани и разпространявани, нещо повече, той

събира всички тези книги и поставя началното на голямата дворцова библиотека. Но неговата дейност надхвърля далече книжовната област: той строи своята любима Кръгла Златна църква, но и строи нов престолен град Велики Преслав, цели 28 години.

Сподвижници и съидейници на цар Симеон са епископа Константин, Йоан Екзарх, Черноризец Храбър, Григорий Презвитер, Тудор Доксов и намиращите се в Охрид Климент и Наум.

С изграждането на Велики Преслав, българският владетел е създал нещо ново, нещо различно, обновил и преобразил старото селище в блестящо държавно средище, в средоточие на величава култура. Велики Преслав е трябвало да стане символ на нова цивилизация, съперничаща на византийската, да извести началото на една нова империя и да се превърне в резиденция на един нов император. Архитектурния облик на преславския дворец няма „точен паралел сред паметниците на старобългарската архитектура”. С построяването на двореца Симеон е сполучил да създаде нещо значимо. Изява на добри познания и изискан вкус, нещо, което е в състояние да съперничи на постиженията на ромеите и в същото време да вдъхне гордост у българина и завист у чужденеца – това, което той е преследвал и със съзиждането на цялата преславска цивилизация.

Велики Преслав се превръща в родно място на българската кръстокуполна църква – сграда, на която е съдено да играе голяма роля в църковната архитектура на Второто българско царство.

Когато разглеждаме религиозната архитектура на столицата не можем да не отделим внимание на Златната или Кръглата Симеонова Църква. Тя е центрична постройка, ротонда, която се състои от три основни елемента: кръгъл наос, 12 колони и почти квадратен атрий. Другият отличителен белег на Кръглата църква е нейната изобилна вътрешна и външна декорация – външни и вътрешни корнизи с разнообразни профили и пластична украса, колони върху атически бази, кемпфери, мраморни късове с инструктирани в тях керамични и стъклени плочки, пъстра подова настилка, мраморни цокли и богатата керамична облицовка.

Ролята на цар Симеон за изграждането на Кръгла църква е голяма, но е неоспоримо, че това е неговата църква, че това е постройка, която отразява неговия личен вкус. Кръглата църква е дворцова и манастирска, но преди всичко тя е частна църква. Изразява вкуса на едно лице и е предназначена да приютява за молитва Симеон, семейството му и най-висшите представители на аристокрацията – светска и духовна.

Една от най-ярките изяви на цивилизацията, която се развива във Велики Преслав, е каменната пластика. Богатият преславски каменопластичен материал произхожда от две основни места – двореца и преславските църкви. Една от отличителните особености на Преслав са архитектурните корнизи. Преславската каменна пластика ни представя два вида капители – византийски, който е „внос” от Империята и местни, преславски.

Изключителен феномен, който обвързва името на Велики Преслав с изкуството на X век е прочутата преславска рисувана керамика. Тя играе важна роля в историята на преславското изкуство, защото е навсякъде – стенна декорация и подова настилка, в църквата и в дома на българина, тя е на трапезата на

българския аристократ. Могат да бъдат разграничени три вида рисувана керамика – декоративна, трапезна и икони. Декоративната керамика включва плочки за икони, рамки на икони, плочки за стенна облицовка, плочки за инкрустация, корниз, кубчета за мозайка, подова настилка. Тя е имала едно предназначение – украса на двореца и част от преславските църкви.

Рисуваната трапезна керамика е най-люксовата българска битова керамика от десетото столетие – чинии, купи, чаши, кани. Тя има по-голямо разнообразие и е била достъпна само за висшата аристокрация.

Масовото разпространение на керамични икони е една от най-важните изяви на българско изкуство от края на IX и началото на X век. Това не е случайно, защото иконата е била най-евтиният култов предмет и керамиката е материал, значително по-достъпен от дървото и предлага по-добри възможности за масова продукция.

Когато говорим за външния облик на Велики Преслав, за неговото изкуство и архитектура, не можем да не споменем един твърде важен елемент от преславската цивилизация. Това е манастира. Архитектурният облик на манастира е наподобявал аристократични имения. Този облик е бил пренесен в готов вид във Велики Преслав. За някои от манастирите се допуска, че са имали две институции, така характерни за византийските манастири – болница и старопиталища. Манастирите са били място за книжовни занимания, други са били центрове за производство на прочутата рисувана керамика.

Някъде на границата между деветото и десетото столетие се появява още една азбука наред с глаголицата – кирилицата. Тя е по-опростена от глаголицата и е по-лесна за усвояване. Велики Преслав е центърът, от който започва да се разпространява новата азбука.

Налагането на някои диалектни особености в книжовната продукция на Преслав се дължи на стремежа на владетеля за създаването на единен литературен език. Този литературен език е трябвало да отрази особеностите на диалекта, който се е говорел в близост до държавното средище.

Творбите, които се появяват имат проповеднически и поучителен характер. Проповедническата литература, създавана в Преслав и в Охрид, не е била достатъчна, за да запознае средновековния българин, особено по-образования, с всички тайни на християнската вяра. Необходими са били съчинения, които да изложат в достъпен вид основните истини на християнството. Такава задача е получил Йоан Екзарх, който превежда „Извор на знанието на византийския богослов Йоан Дамаскин”.

С името на цар Симеон е свързано съставянето на два енциклопедични сборника – Симеонов (Светославов) сборник от 1073 г. и Сборникът от 1076 г. По-голям интерес предизвиква първият, назоваван неправилно Светославов, защото е преписан от българския оригинал за киевския княз Светослав Ярославович. Той съдържа 383 статии от прочути автори – Йоан Златоуст, Василий Велики, Григорий Богослов и др. Неговото тематично разнообразие е било голямо: астрономия, физика и математика, зоология и ботаника, философия и етика, граматика и поезия, история и теология. Значително място сред произведенията от тази група заема известният „Шестоднев” на Йоан Екзарх. Този труд се състои от пролог и

шест слова и е съставен въз основа на няколко подобни гръцки съчинения. „Шестодневът” на Йоан Екзарх, който има за цел да запознае читателите с християнското учение за сътворението на света в шест дни, както и да отхвърли концепцията на античните философи, че Универсът е вечен, без начало и без край, е предложил на българина от Симеоновата епоха много знания „за видимия свят” – земята и свързаните с нея елементи, природата, растителния и животинския свят, устройството на човешкото тяло.

Симеоновата епоха е времето, когато се ражда старобългарската поезия. Сред първите произведения на мерената реч са „Азбучна молитва” и „Проглас към евангелието”, чийто автор е Константин Преславски, както и анонимната „Похвала за цар Симеон”. Особено място заема църковната поезия или химнографията. Безспорни творци в тази трудна област на художественото слово са Наум Охридски, написал „Цикъл за Рождество”, „Канон за Евтимий Велики” и „Канон за ризата и пояса на св. Богородица” и особено на Константин, епископ на Преслав, автор и съставител на „Канон за архангел Михаил, цикъл канони за делничните дни на Четиридесетница (Великият пост) и много други.

Старобългарската литература прави първите си стъпки и в други жанрове, които не могат да се похвалят с масовост, но затова пък раждат бележити творби. На първо място може да се постави малката по обем творба на Черноризец храбър „За буквите”.

Във Велики Преслав се появяват първите летописни творби. Това са кратки хроники.

Като рожба на Симеоновия кръг можем да посочим и старобългарския разказ. Познати са два текста - „Чудото на св. Георги с българина” и „Чудото с българина Климент”.

През 913 г., след кратка обсада на Константинопол, Симеон успял да принуди византийците да му дадат титлата цар на българите. Българският цар оставил след себе си един нов политико – идеологически модел, който щял да бъде следван не само от българите, но и от други народи и държави (Сърбия, Русия). Важни били и другите две практически следствия от Симеоновите действия – титлата цар на българския владетел и санът патриарх на българския църковен водач.

В България, във Велики Преслав е станало истинско чудо, което за убедително наричаме Златен век. Това, което се е родило и развило във Велики Преслав в края на IX и първите десетилетия на X век притежава стойност, надхвърляща както времето на цар Симеон, така и пространството на столицата и останалите български предели. То е рожба на мощно интелектуално движение, което довежда до изграждането на една „цивилизация в цивилизацията”, цивилизация, която с пълно право може да носи името Преславска цивилизация.

На 27 май 927 г. внезапно починал цар Симеон, но създадената през неговото дълго царуване нова българска култура останала. Следващите десетилетия от българската история не са оставили толкова блестящи свидетелства, но „бума” от Симеоново време не би могъл да бъде повторен. Но българският владетел вече трайно и неоспоримо носел титлата „цар самодържец на българите”, а главата на българската църква – най-високият сан – патриарх. Духовният живот се развивал уверено и дал живот на ново явление – отшелничеството и заедно с него най-

популярния български светец през Средновековието Иван Рилски, основател на най-прочутия български манастир – Рилския. Духовният живот познал и още нещо – еретическите движения и преди всичко движението на поп Богомил, наречено богомилство, което надхвърлило пределите на българското царство. Литературните традиции намерили достойни следовници в лицето на Петър Черноризец и на презвитер Козма, автор на една, но затова пък блестяща, творба „Беседата срещу богомилите”. А принципите, нормите и постиженията на българската религиозна архитектура, на българската живопис, намерили приложение и развитие в западните предели на страната по времето на цар Самуил.

Към края на първото хилядолетие съществувало поверие, което рисувало картината на бъдещето с мрачни тонове. Наближавала 1000 година, а с нея второто пришествие, краят на света. За България, за българския народ, поверието, от което се плашела Европа, се оказало реална действителност. Новото хилядолетие донесло гибелта на българската държава. След четиридесетгодишен кръвопролитен двубой между България и Византия, в 1018 г. византийският василевс Василий II, получил прозвището Българоубиец, триумфирал над старите си противници – българите.

Първата мярка на византийския василевс била да включи покорена България в структурите на имперската провинциална администрация. Били създадени три административни еденици от българските земи: от западно българските земи, които съставлявали сърцевината на Самуилова България, била формирана темата България, чиито управители пребивавали в Скопие; българските земи между Стара планина и река Дунав били обединени в тема наречена Парадунавон или Паристрион, чиито управител се намирал в град Дръстър (днешна Силистра); българският северозапад образувал отделна единица с център гр. Срем (днешна Сремска Митровица). Тракия и отчасти Източна Македония били присъединени към стари византийски земи.

Василий II не пропуснал да се занимае и с друга институция, символизираща българщината – независимата българска църква. В 1019 г. българската патриаршия била унищожена и на нейно място била създадена Охридската или Българската архиепископия. Тя била автономна, архиепископът се назначавал от императора, а се ръкополагал от епископите.

Настъпили и демографски промени като последица от завладяването на България. Голяма част от българската аристокрация била откъсната от домовете си, преселена била във византийската столица или по-далече и приобщавана към византийското общество.

Българската култура била лишена от нейната обичайна среда. Културата загубила покровителството на държавата, владетеля и висшата аристокрация. Създавали се творби на гръцки език. Изчезвали или заглъхвали важни културни средища, на първо място някогашната столица Велики Преслав. Рилският манастир се запазил, но в никакъв случай не можел да поеме водеща роля. Новосъздадените центрове, като Бачковския манастир били огнища на чуждоезична култура (грузинска и гръцка).

За книжовността затруднения не е имало. Но в областта на архитектурата и монументалната живопис затрудненията са на лице. Паметниците са в българските земи, но те или са анонимни или техни ктитори са чужденци.

През този период е преписано известното Добромирово евангелие, вероятно е съставено така нареченото Народно житие на св. Иван Рилски, появила се е Солунската митница, която в силно деформиран вид свързва дейността на Константин Философ – Кирил с българите и българските земи. Най-интересният книжовен паметник от тази епоха е прочутото „Сказание на пророк Исай” или „Български апокрифен летопис”, където често с грешки в имена, години и други факти, неизвестният автор се е опитал да представи българската история от най-ранната епоха до края на XI век.

Възстановяването на българската държава през 1186 г. изведнъж изменило условията, в които се развивала българската култура. Възобновила се връзката държава – култура, връзка, която била нарушена през 1018 г. с ликвидирането на самостоятелността на България.

Другата институция, която била здраво свързана със съдбините на българската култура, била църквата – през първите няколко десетилетия архиепископия, а след 1235 г. възобновената патриаршия с престолен град Търново. Ролята на Търново в съдбините на късносредновековната българска култура не е за пренебрегване. Изграждането на нова столица с присъщите ѝ задължителни атрибути, което само по себе си е изключителен културен феномен и ръководната позиция на столицата (държавна власт, върховна религиозна власт, висша аристокрация) през по-голямата част от тези две столетия в развитието на културните процеси на територията на цялата страна, а понякога и извън нея, са двете посоки в развитието на културата.

Идеята на цар Симеон да превърне българската столица в опозиция на Константинопол намира своето продължение в столицата на Второто българско царство. Търново вече не е противник на византийския престолен град, а „нашият нов Цариград”.

В началото на тринадесетото столетие все още съществували неяснота, неопределеност, откъслечност на явленията и в по-значимите процеси. Голяма част от тях били в своята първичност. Българската култура правила новите си крачки в една балканска културна атмосфера, която била противоречива. Падането на Константинопол през 1204 г. лишило полуострова от водещ културен център, който почти през цялото Средновековие бил духовен и материален съзидател и разпространител на значими културни ценности, оказващи влияние върху културния облик на Балканите. Много от византийските творци намерили прием в България. Развитието на културата през втората половина на XIII век се губи в годините на гражданските войни започнали в 1256 г. и продължили до 1277 – 1280 г.

Четиринадесетото столетие на Балканите има особен облик. Той се създава от една византийско – славянска културна общност. Най-интересната продукция на новите културни средища са двуезичните творби, които се вмястват предимно в границите на българската литература.

Българската книжовност през XIV век има изявени центрове, но на първо място поставяме столицата Търново. Има две основни социални групи, свързани с организирането на литературния процес: светската власт и църквата, българската аристокрация и духовенство.

През първата половина на столетието надделява царят и дворецът.

Последните десетилетия на XIV век са обхванати от промяна, която довежда до преместване на центъра от двореца в патриаршията, промяна, която извежда на преден план фигурата на патриарх Евтимий, фигура на мислител и идеолог, на организатор и на творец. Така се създава Търновската книжовна школа, чиито идеи надхвърлят пределите на българското царство.

Другият важен център на българската литература през XIV век, особено през първата половина, се е намирал извън територията на страната – това е Света гора. Светата планина с двадесетте си основни манастира, с многобройните си килии и скитове е била един от основните центрове на византийско – славянската общност. Тук творят Паисий Хилендарски, старец Йоан, Методий Светогорец и много други. Те развиват непозната дотогава дейност, преди всичко преводаческа и редакторска.

Има още един книжовен център, който не е толкова значим, колкото другите, но се нарежда веднага след тях. Това е Видин, град, който продължително време има особена, независима позиция, а през втората половина на XIV век е столицата на Иван Срацимировото царство. В това културно средище се появяват творби като „Четвероевангелието” на митрополит Данаил, един апостол от времето на унгарското господство и преди всичко Бдински сборник, съставен от мъченичества и жития на жени светици.

Първата особеност създаваща облика на културата през тринадесетото столетие е приемствеността – характерна черта в българския духовен живот от това време. Тази приемственост се изразява преди всичко в „пренасянето” на произведения от Златния век и тяхната преработка. Това са творби на св. Климент Охридски, Йоан Екзарх, Черноризец Храбър.

Втората важна особеност са забележителните стремления към синтез. Най-яркото произведение на този синтез са усилията за създаване на един „Национален празничен миней”, чиято цел била да обедини репертоара на старобългарската химнография.

Изграждането на Търновград като нов културен център, рефлектира в съставянето на житийни творби. Жанровите форми, които се налагат по това време са проложното и краткото житие, а най-важното явление е въвеждането на Пролога (календарен сборник с кратки или приложни жития на светци, които се четат в църквата на съответната дата), вероятно в началото на XIII век, а по-късно и на Стишния пролог.

Появяват се и първите стъпки на един летописен цикъл – текстове, посветени на възобновяването на патриаршията, съставянето на серия апокрифни творби като „Сказание за Сивила”, „Видение на пророк Данаил”, единични творби като „Бориловият синодик”, „Берлинският сборник” или един от най-интересните паметници на българската проза от XIII век като „Стефанит и Ихнилат”.

Безспорна е липсата на имена на творци, на имена на хора, с които трябва да се обвържат споменатите процеси и конкретни творби. Българският писател или книжовник от тринадесетото столетие все още не е излязъл от своята анонимност.

„Новата култура се нуждае от стара култура”. Няма никакво съмнение, че традициите на XIII век са били онази основа, на която са стъпили литературните процеси от последното столетие на българското средновековие. Но само основата не била достатъчна. Необходими са били нови идеи, които да обновят българската

литература, необходими били нови преводи, нови литературни творби, нов стил, който да направи по-изискани елитните произведения на литературата на XIV век.

Изискванията на времето и усилията за осъществяването им, формирали мощно движение за обновление на българската литература и българската култура, зародило се в Света гора.

Ролята на преход в това книжовно обновление изиграл прочутия исихаст Теодосий Търновски. След смъртта на своя учител Григорий Синаит и с подкрепата на българския цар Иван Александър той се установил в Килифарево, където под негово ръководство и с активното участие на сподвижниците му Роман и бъдещия търновски патриарх Евтимий, възникнало духовно огнище, което скоро надхвърлило пределите на българското царство.

Крайната фаза на това духовно раздвижване е свързана с името на Евтимий. Той прекарал години в най-големите културни центрове на Балканите – Константинопол и Света гора, и в 1375 г. съвсем заслужено бил хиротонисан за Търновски и всебългарски патриарх. Евтимий бил безспорният ръководител на духовния живот в България през последните три десетилетия на XIV век. На неговата личност се дължат налагането на исихаските идеи; жанровото обогатяване на българската литература; изработването и налагането на един нов, блестящ литературен стил. Патриарх Евтимий е бил изключителен творец. Самият той е автор на творби, в които най-добре рефлексират идеите; творби, сред които се открояват безспорно четири жития посветени на св. Иван Рилски, св. Иларион Мъгленски, св. Петка Епиватска (Търновска) и св. Филотея, както и на четири похвални слова в памет на св. Константин и св. Елена, св. Неделя, св. Михаил от Потука и св. Йоан, епископ на Поливот. Организиран и ръководел литературните процеси, изградил школа, чиято значимост може да се търси далеч извън пределите на България. Тези две страни от дейността на патриарх Евтимий му отреждат място сред най-известните личности на византийско – славянската религиозна и културна общност.

Трябва да се отбележи още една характерна черта на XIV век. Това е личността на твореца, на писателя. Ако тринадесетото столетие е било столетие на творческата анонимност, то четиринадесетото столетие било столетие на личности. Това е един Евтимий, който ръководи делата на българската църква в най-трудните години от нейното съществуване, това е неговият събрат Киприан, Киевски митрополит и всеруски духовен водач; това е Йоасаф, митрополит на Видин, Григорий Цамблак, който след дейността си в Молдова и Сърбия оглавил руската и литовската църква.

Опознаването на художествената среда, неразделна част от българската средновековна действителност през XII – XIV век, би трябвало да започне със селищната система и градоустройството. Два са типовите селища, характерни за тази епоха, а именно: стари укрепени градове, със значителна роля в съдбините на България и Балканите като Средец, Велбъдж, Мелник, Видин, Дръстър, Варна, Анхиало, Месемврия, Берое, Пловдив и нови селища, възникнали през Второто царство или развили се през тези столетия: Търново, Ловеч, Червен, Ценина и др. Най-добри са представите ни за престолния Търновград. Градът започва стремителното си развитие с възстановяването на българската държава и бързо се

превръща в „Нов Цариград“. Столицата се е състояла от няколко квартала и района: Царевец, където е бил разположен дворецът на българските владетели, както и Българската патриаршия, Трапезица – хълмът, който е бил предпочитаното място за живеене на българската аристокрация, кварталът, разположен между двата хълма и познат днес под името „Асенова махала“, „Момина крепост“, „Френкисар“, „Света гора“ и др.

Най-интересната и най-впечатляващата постройка е бил царският дворец. Дворецът има сложен план, добил окончателния си вид след три строителни етапа. В него трябва да бъдат отбелязани Тронната зала, дворцовата църква, жилищни и стопански помещения. Новият Цариград е фокусирал върху себе си погледа на българина от четиринадесетото столетие.

Характерно за българските църкви от XII – XIV век е пластичното разчленение на фасадите, богато цветово разнообразие, наличието на кула – звънарница, издигната над притвора и др.

От гледна точка на плана църквите от XII – XIV век могат да бъдат разделени на две основни групи. Първата е църкви с надлъжна ос. Тази група обединява две самостоятелни подгрупи: базилики („Св. Стефан“ в Несебър, „Св. Никола“ в Мелник, „Св. Четиридесет мъченици“ в Търново и др.) и еднокорабни църкви (голям брой храмове, разкритие на Царевец и др.). Втората основна група е централни църкви, която е значително по-разнообразна и има много по-богато вътрешно деление; четиристълбни кръстополни църкви („Св. Св. Петър и Павел“ в Търново, патриаршеската църква „Възнесение господне“ в престолния град и др.); еднокорабни куполни църкви със стегнат кръст („Св. Св. Архангел Михаил и Гавраил“ в Несебър, едноименната църква в Бачковския манастир и др.); квадратни църкви с купол без свободни подпори (най-старата църква в Бояна и др.) и най-накрая трихонхални и четирихонхални църкви („Св. Йоан Богослов“ в Погановския манастир).

Когато се говори за изящните изкуства трябва да се започне с монументалната живопис. През тези две десетилетия в българската минументална живопис рефлектират две епохи от византийската живопис, а именно: Комниновата живопис, чието влияние в България се открива до първите десетилетия на XIII век и на живописиста на Палеологовата епоха, засвидетелствана преди всичко през четиринадесетото столетие. От това се определят иконографските програми, стиловите особености, налагането на ктиторските портрети, някои нови явления в духовната област и др. Трябва да споменем „Св. Четиридесет мъченици“ в Търново, там за първи път в българската живопис се изписват календарни сцени, църквите на Трапезица и много други.

Миниатюрната живопис, получава най-високото си развитие през XII – XIV век, но корените ѝ произлизат от края на IX – началото на X век. Най-ярките паметници, надхвърлили далеч пределите на българското изкуство от този жанр са „Четириевангелието на цар Иван Александър“, съхранявано в Британския музей, илюстрираният ръкопис на българския превод на „Манасиевата летопис“, намиращ се във Ватиканската библиотека и Томичовия псалтир.

Важен дял от късносредновековното българско изкуство е иконописиста. Богат и разнообразен е иконният репертоар – релефни икони от метал, дърво, кост,

стеатит, но преди всичко отбелязване заслужават живописните икони, сред които се открояват „Св. Богородица умиление” в Несебър, „Св. Иван Рилски” в Рилския манастир, прочутата двустранна икона от Погановския манастир и много други.

Всяка култура или цивилизация има своя форма и свой ареал.

От края на IX век в България започва да се формира нова, вече християнска цивилизация. Тази цивилизация е византийска по дух, по съдържание, по основните си естетически измерения. Но по форма това вече е друга цивилизация и най-точно казано Преславска цивилизация. Тя има две лица, две страни на едно и също явление, което би могло да се нарече без колебание цивилизация на византийската общност. Това е продуктът, който от X век нататък България ще „пренася”, ще посредничи с него, ще уголемява ареала на общността, ще увеличи броя на народите, които не само ще възприемат тази цивилизация, но и ще я развият, дори ще я видоизменят.

Културата на Средновековна България ѝ дава едно ново лице, лице, което тя е имала готовност да предложи на тези, които са имали нужда от него.